

מירושלים לברונשווג: "דינא דמלכותא דינא" בגלגולו

גיל גראף

ה"הסכם החברתי" הסנהדרין מטעם נופליאון

במחצית הראשונה של המאה ה-19, כשהקהילה היהודית הפכה מקהילה מאורגנת לקהילה, תפס העקרון דינא דמלכותא דינא מקום מרכזי גם בתוך החברה היהודית וגם בויכוחים שהתנהלו בנושא "היהודים" בחברה הרחבה. הלכה זו, הנזכרת ארבע פעמים בתלמוד¹ ואלפי פעמים בשו"ת של ימי הביניים² הובאה כמגן מוחלט לסמכות הרבנים בענייני איסור וכגדר המגבילה את כח המושל בענייני ממונות³. בתחילת העת החדשה התייחסו הרפורמים הקיצוניים להלכה זו כהצדקה לביטול חוקי הדת בכל שטחיה. תהליך זה משקף את המתח שאפיין והמאפיין את מחשבת ישראל בימינו. מטרת המאמר היא לעיין בהתפתחות זו בתקופה שבין **ירושלים** של משה מנדלסון (1783) לבין אספת הרבנים הרפורמים הראשונה, בברונשווג (1844).

ספרו של מנדלסון, **ירושלים**, הוא גם מסכת פוליטית וגם ניסוח על מקומם של היהודים והיהדות במדינה המודרנית. מנדלסון הבחין בין המצוות הנצחיות, שהן סימנים של מושגיה המופשטים של הדת⁴, ובין המצוות המדיניות או הפוליטיות שחדלו להיות חלק אינטגרלי של הדת היהודית⁵. לאחיו היהודים הוא הציע: "קבלו את הנמוסים ואת החוקה של הארץ שאתם גרים בה, אבל החזיקו בכל עוז בדת אבותיכם. שאו את משאות שתיהן ככל אשר בכחכם!"⁶ בדורות שלאחר מנדלסון היו כאלה שתמכו בדבריו בכדי לשלול שניים בדת⁷. כפי שהעיר נתן רוטנשטרייך: "מנדלסון עומד על פרשת הדרכים של היהדות החדשה והוא המבטא פרשת דרכים זו"⁸.

בעל משמעות מפורשת יותר מאשר ההבחנה בין מצוות דתיות ובין מצוות פוליטיות המופיעה ב**ירושלים**, הוא נוסח התשובות של אספת היהודים והסנהדרין בפריז בשנות 1806-1807. בהקדמה לתקנות הסנהדרין קוראים אנו שהתורה

כוללת מצוות אמוניות (רילגיוזש) ומצוות נמוסיות (פוליטיקש) האמוניות הן הנה מצד מהותן החלטיות בלתי נתלות לא במאורעות ולא בזמנים. לא כן הנמוסיות הן הנה משפטי הממשלה אשר הושמו להנהיג עם ישראל בארץ נחלתו, בהיות בישראל מלך ושרים, כהן נושא אפוד שוטר ומושל. **והנה הנמוסיות ההנה אינן נוהגות מאז חדל ישראל שכון לשבטיו, עם לבדד.**⁹

השפעתו של מנדלסון על האספות בפריז היתה לא מועטה, והיו מן הנכבדים אשר צטטו אותו בדיוניהם.¹⁰ במסגרת זו, נסו רבני צרפת לשמור על סמכותם בתחום "המצוות האמוניות". כמוכן, התנאים שבהם הם תקנו את תקנותיהם היו קשים. משום כך, אנו מוצאים שאפילו בענין "דתי", דהיינו שהוא בגדר של איסור ולא ענין של ממון – גט פטורין – פסקה הסנהדרין: ואמר "כי כלל גדול אמרו דינא דמלכותא דינא בענייני המדיניים". שיא הדילמה בהבחנה בין עניינים דתיים ועניינים פוליטיים היה תקפם של נשואי-תערובת. לא היה בידי מנהיגי היהודים אלא להודות שישראל שהתחתן לפי חוקי המלך, הנישואין קיימים בעיני המדינה (אבל הקידושין אינם תופסים כדת משה). הרבנים הכירו בעובדה שאבד מהם הכח המשפטי שבו הם שמרו על אֶחָוד הקהילה בתקופה שלפני המהפכה הצרפתית, כדברי ר' ישמעאל ממודינא:

בימים חלפו למו היו כל קהל וקהל משתדלים להשיג מן השר השולט עליהם קיומים להרשותם להתנהג ביניהם עפ"י תורתנו הקדושה. וגם כן היה ניתן להם רשות מן השר להטיל חרם או קנס ממון וכיוצא. אבל כעת שכל אחד עושה מה שלבו חפץ ואין יכולת ביד הרבנים למחות בידם, אין הרבנים יכולים לעשות, רק להשיב כדן וכהלכה למי שבא לשאול להם דיני איסור והיתר. ולדרוש לעם בענייני הדין והמוסר ואהבת חברים בעבור ישמע העם ויטיבו דרכיהם ומעלליהם ויהיה יראת ה' על פניהם.¹²

הסנהדרין ניסתה במדה האפשרית לעמוד על זכותה ככח המכריע בענייני איסור והיתר. לפי נשיא הסנהדרין, דוד צינזיהיים, הסנהדרין בעצם חתמה על "הסכם חברתי" עם המושל, נפוליאון.¹³ על אף שהרבנים הכירו בתוקף הנעשה על ידי חוקי המדינה, הם לא קבלו את התוצאות ברוח תוקף דתי כלומר, נשואין או גרושין שנערכו על ידי הממשלה לא היו בסופו של דבר בגדר "דינא דמלכותא". הסנהדרין פסקה שעל יהודי צרפת לקבל גט אזרחי בטרם יבקשו מהרב לסדר גט פטורין דתי, מפני דרכי שלום.¹⁴

תיקוני הרפורמים בגרמניה

בדור שלאחר נפוליאון, הוויכוח על הגדרת המושג דד"ד עבר בעיקר למדינות גרמניה. שם, בין הרפורמים הקיצוניים, דינא דמלכותא הפך להיות הצדקה לשנויים בדיני איסור. התהליך הזה קשור, במדה מסוימת, במאבק היהודים לקבל זכויות אזרחיות. מצד אחד, התנועה הרומנטית הגרמנית הכחישה את אפשרות מיווג היהודים בתוך החברה הגרמנית. מצד שני, הרדיקלים ראו ביהדות עקשנות מוחלטת המנוגדת להתקדמות ההסטוריה.¹⁵ השינויים בדת בדור הראשון של הרפורמה הדתית בגרמניה היו מעין נסיון לענות לבקורות אלו. משום כך, לא פלא שהשינויים הראשונים היו בצורת התפילה. כך למשל אנו מוצאים שינויים בלשון נוסח התפילה שהפכה לגרמנית; הכנסת העוגב לבית-הכנסת, ובעיקר, השמטת התיחסות למשיח וגאולת ישראל בנפרד מתקן העולם כלו.

הפער העצום בין תפיסת העולם של הרפורמים ובין עמדתם של הרבנים החרדים

התבטא בספר **אלה דברי הברית** שהוציא לאור בית דינו של המבורג כתגובה לשינויים הני"ל.¹⁶ בתשובה המאפיינת את הגישה האורתודוקסית לפעולותיהם של הרפורמים באותה תקופה, כתב החתם סופר:

והנה אנחנו כשבויים ממלחמת החורבן, ומרוב חסדי ה' וצדקת פזרונו, נתן אותנו לחן ולחסר בעיני מלכי האומות והשרים... אך בכל זאת אין רע אם נצפה וניחל לשוב לאחוזת אבותינו...¹⁷

כמובן, הרפורמים לא ראו עצמם כשבויי מלחמה, אלא כגרמנים טהורים. מענין הוא שאותו משה מנדלסון שתמכו בו ראשוני הרפורמה נזכר ב**אלה דברי הברית** כדוגל מסורתי:

ככל הדברים האלה (נגד אי האמונה במשיח) כתבו גם בזמננו החכם המפואר מהו"ר משה בר מנחם מענדעלסזאון... מהו"ר הירץ וויזל...¹⁸

כעבור שנים מעטות, צטט רב רפורמי את המלים דינא דמלכותא דינא כדי לעודד את היהודים שבאזורו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר בשבת בכדי להשתתף בכל פעולות הלימוד, כולל כתיבת עבודות.¹⁹ לפי תפיסה זו, כל ענין שבגיננו מחוקקת הממשלה חוקים נעשה ענין של ממונא, או בטרמינולוגיה החדשה, נעשה ענין פוליטי ולא דתי. בנוסח של שמואל הולדהיים, היהודי חייב להבחין בין המסורת הדתית הנצחית, שהיא מגדירה את היחס בין אדם למקום, ובין המשפטים הפוליטיים המגבילים את היחס בין אדם לחברו. החוקים הללו אינם תופסים בזמן שהיהודים חיים מחוץ לארץ ומחוץ לתנאים שבהם הם חלו.²⁰ בין החוקים הפוליטיים כלל הולדהיים דיני כשרות וההבחנה התורנית בין לקיחת ריבית מישראל ומנכרי (דברים כ"ג: 20-21). הדוגמה הזאת משקפת בצורה בולטת את ההבדל בין הגישה של הסנהדרין בפריז למסורת (אשר ניסתה לשלב את ההלכה למסגרת דרישות המדינה המודרנית) ובין גישתם של הרפורמים בדור שלאחריו. בשאלת ריבית, חברי הסנהדרין הסיקו מן הפסוקים בתורה את המסקנה שהתורה אוסרת הלוואה בריבית לכל אח עני – כולל נכרי שהוא אזרח אותה הארץ. בדרך זו, אמרה הסנהדרין לשמור על רוממותה של ההלכה. לא כן הולדהיים. הוא הודה בעובדה שהתורה הבחינה בין יהודי לנכרי בענין הלוואה בריבית, אבל טען שבעת החדשה אותה פרשה של משפטים בטלה ומבוטלת.²¹ לשיטתו, גם דיני קדושין הם בגדר של ממונא.²² עצם דרכי קנין האשה – על ידי כסף, שטר וביאה – מראות שקדושין דומים לענין קרקע, דהיינו, הם אקט אזרחי ולא דתי. הולדהיים לא עסק בהבדל המשמעותי בין ניתוק היחסים על ידי גט פטורין לבין מכירת קרקעות.

ב-1844, התקבצו 25 רבנים רפורמים בברונשווג בנסיון לפתח תכנית מאוחדת. בין היתר, כינוס זה קיבל את החלטת הסנהדרין בפריז שמשוואי תערובת אכן בעלי תוקף (!) והסכימה עם הסנהדרין שחייבים יהודים לקבל את חוקי הממשלה בתחום הפוליטי.²³

התגובה המסורתית לאספה זו הופיעה בספר **תורת הקנאות**. מענין הוא

שהתשובות בקובץ הזה מתיחסות לעבודת הסנהדרין בפריז באופן חיובי ביותר.²⁴ גם דברי מנדלסון וגם החלטות הסנהדרין בפריז שימשו כנמוקים לשני המחנות בויכוח על מידת ההסתגלות לחברה הרחבה.

השנים שעברו בין **ירושלים** של מנדלסון לבין האספה בברונשווג היו דורות של שינוי מהיר במעמדם של היהודים בחברה המערב-אירופית. אמת היא שמנדלסון עמד על פֶּרֶשֶׁת-דְּרָכִים בגישתו לעקרון דינא דמלכותא דינא. היו אלה שהבינו אותו כחוזר על ההבחנה המסורתית בין איסורא וממונא לענין דד"ד. אחרים ראו בדבריו חידוש, המבחין בין חוקים דתיים, שהם נצחיים, ובין חוקים פוליטיים, שהם ארעיים. הסנהדרין בפריז הצטרכה להגדיר ביתר בהירות את ההבחנה הזאת. הרבנים ניסו לשמור על סמכותם בתחום הדתי, אבל הם הבינו שבעת החדשה קיום הדת הפך להיות ענין של רשות ולא של חובה. התשובות שלהם נתבססו על ההלכה – כולל דינא דמלכותא דינא – יחד עם ההכרה בזכות הממשלה לדרוש היענות לחוקיה, אפילו כשהם נגעו בתחום הדתי. בכל זאת, הם עמדו על כך שאין לאקט דתי, דהיינו, ענין של איסורא, חשיבות דתית אם הוא לא נעשה לפי חוקי הדת.

במחצית הראשונה של המאה ה-19, העמידה הרפורמה הדתית בגרמניה את המושג ד"ד על חודו. במקום להכיר בכח המושל בתחום מצומצם של ענייני ממונא (המוגדר לפי הרבנים), הרפורמים הרחיבו את הקטגוריה "ממונא" להכיל כל ענין שעליו חקק המחוקק המדיני. בכך, הם הגדירו את הדת כמערכת אמונות בלבד. לכן, התנגדו הרבנים האורטודוקסים בחריפות כה חזקה לפעולותיה של הרפורמה. המושג דינא דמלכותא דינא חשוב ביותר להבנת המאבק הפנימי שפרץ ביהדות במאה ה-19 ושהדיו נשמעים עד היום הזה.

הערות

1. נדרים, כ"ח ע"א; גיטין, י" ע"ב; בבא קמא, קיג ע"א-ע"ב; בבא בתרא, נ"ד ע"ב, נ"ה ע"א.
2. על התפתחותו של המושג דינא דמלכותא דינא בהלכה עיין: ש. שילה, **דינא דמלכותא דינא** (ירושלים 1974). במבוא לספרו, מציין שילה כי "בעת החדשה קמו כמה זרמים ביהדות בעלי השקפות רפורמיות, ובין השאר הסתמכו על שלש המלים "דינא דמלכותא דינא" כהוכחה לנטיותיהם והשקפותיהם. לא נדון בגישה זו במחקר זה שענינו ביהדות המסורתית בלבד ובשמוש בכלל זה אצל חכמי ההלכה המקובלים על היהדות השומרת מצוות והמקבלת עליה עול שמיים". משום כך, לא דן אותו ספר בענין המאמר הזה.
3. בימי הביניים, מוכר היה כח הנשלט להתנגד לאקט שרירותי – דהיינו אקט העובר על החוק הישן – במסגרת התחייבותו הפיאודלית. ראה Fritz Kern, **Kingship and Law in the Middle Ages** (Oxford 1939). כמו כן, ההלכה הבחינה בין דינא דמלכותא וגזילה דמלכותא. חוק המלך צריך להיות עתיק ויומין כדי להחשב בגדר דינא דמלכותא. ראה שילה, 194-195.
4. מנדלסון, **ירושלים** (מוסד ביאליק, 1977), 112.
5. שם, 136.

6. שם, 137.
7. תלמידו של מנדלסון, דוד פרידלנדר, שהציע מעין התנצרות כדרך להתקבל לתוך החברה הגרמנית, כתב על מצבתו: תלמיד נאמן וחברו של הפלוסוף משה מנדלסון.
- ראה 84, Michael Meyer, *The Origins of the Modern Jew* (Deiroit 1967). לעומת זאת, ראה עמוד 3, למעלה.
8. מבוא לירושלים, 32.
9. ברוך מבורך, **נפוליאון ותקופתו** (ירושלים, 1968), לקט רשומות ועדויות עבריות של בני הדור, 89.
10. ראה Diogene Tama, **Transactions of the Parisian Sanhedrin**, trans. F.D. Kirwan (London, 1807), 144, 159.
11. מבורך, 92.
12. מבורך, 116.
13. המושג של הסכם חברתי לענין דינא דמלכותא מופיע כבר בימי הביניים גם אצל הרשב"ם (נבא בתרא נ"ד ע"ב ד"ה והאמר שמואל דינא דמלכותא דינא) וגם אצל הרמב"ם (הלכות גולה ואבדה, פרק ה', הלכה י"ח). ראה שילה, 60-64.
14. Diogene Tama, **Proces-Verbal des Seances de L'Assemblee des Deputes Franciais Professant la Religion Juive** (Paris, 1807), 82.
15. Bruno Bauer, **The Jewish Problem** (Judenfrage), trans. Helen Lederer (Cincinnati, 1958).
16. על הפולמוס הזה והשלכותיו עיין: ברוך מבורך, "האמונה במשיח בפולמוסי הרפורמה הראשונים", **ציון** 34 (1969), 189-218.
17. **אלה דברי הברית** (המבורג, 1819), ט.
18. שם
19. שם, נ"ה.
20. Samuel Holdheim, **Ueber die Autonomie der Rabbinen und das Prinicip der Jedischen Ehe** (Schwerin, 1847).
21. David Philipson, **The Reform Movement in Judaism** (New York, 1967), 278-279.
22. 138, **Autonomie**.
23. **Protokolle der ersten Rabbiner Versammlung** (Brunswick, 1844).
24. **תורת הקנאות** (אמסטרדם, 1845), ד' ע"ב, כ' ע"א, ל"א, ע"ב.